

2.—Ο ΤΙΤΛΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ.

Το ζήτημα του τίτλου τού βιβλίου δεν απασχολεί τους Γάλλους εκδότες. Προβάλλει όμως μοιραία για τον προσεκτικό μεταφραστή, και νομίζουμε πως δεν πρέπει να το παραβλέψει.

Το αριστούργημα τού Λαροσφουκώ είναι μια συλλογή σκέψεων, κυρίως γνωμικών, που αποτελούν άλλωστε πρότυπα του είδους. Λογικό θα φαινόταν λοιπόν να τιλοφορήσουμε τη μετάφρασή μας «Γνωμικά». Το ζήτημα όμως δεν είναι τόσο απλό, κι αξίζει να το προσέξουμε.

Το έργο αυτό είναι από πολύν καιρό πασίγνωστο με τον μονολεκτικό τίτλο *Maximes*. Η λέξη, καθώς θα δούμε, κατέληξε να σημαίνει και συλλογή γνωμικών. Για τούτο και δεν υπάρχει σήμερα στα γαλλικά ζήτημα ερμηνείας του.

Στον καιρό όμως του Λαροσφουκώ, και πριν δημοσιευτεί η συλλογή του, *maximes* σήμαινε αξιώματα. Έχουμε σχετικά τη μαρτυρία ενός από τους σοφότερους γάλλους συγγραφείς τού 17^{ου} αιώνα, του Πιέρου-Δανιήλ Ύέ (*Pierre-Daniel Huet, 1630-1721*) επισκόπου τού Αβράνς (*Auranches*) και ακαδημαϊκού, που επικρίνει ακριβώς τον τίτλο τού βιβλίου τού Λαροσφουκώ: «*In iis sententiis quas pervulgavit (Roccafucaldius) sub Axiomatum nomine...*». Δηλαδή: «Σε κείνα τα γνωμικά που ο Ροκκαφουκάλδιος — ο Λαροσφουκώ — δημοσίεψε με τον τίτλο Αξιώματα...», και συνεχίζει: «και που αφορούν τά ήθη τών ανθρώπων, δεν υπάρχει τίποτα που ν' αξίζει τον έπαινο. Γιατί είναι βγαλμένα, όχι από την αληθινή φύση τών ανθρώπων και τ' αγνά ήθη τους, παρά από τη διαστροφή τής φύσης και τη διαφθορά τής ανθρώπινης ψυχής. Έτσι, όσα ονομάζει Αξιώματα, σαν να ταίριαζαν εξίσου σε ολόκληρο το ανθρώπινο γένος, θα είταν σωστότερο να ειπωθεί πως ταιριάζουν μόνο στις κακίες τών διεφθαρμένων ανθρώπων...»¹.

Το συμπέρασμα είναι πως, όταν ο Λαροσφουκώ πρόσθετε στον τίτλο τού βιβλίου του τη λέξη *Maximes*, είξερε πολύ καλά πως η κυριολεκτική σημασία της είταν Αξιώματα: 'Αλλωστε, γεγονός είναι πως ο μονολεκτικός τίτλος δεν δόθηκε απο τον Λαροσφουκώ τον ίδιο. Στην πραγματικότητα, ο τίτλος τού έργου είναι:

RÉFLEXIONS OU SENTENCES ET MAXIMES MORALES

1. Από τ' Απομνημονεύματα τού D. Huet, που πρωτοδημοσιεύτηκαν λατινικά στο Αμστερδαμ το 1718, και γαλλικά το 1853. Το απόσπασμα είναι παρμένο από τον Α' τόμο τών Έργων τού Λαροσφουκώ, *Collection des Grands Écrivains de la France*, σελ. 390.

Συνήθως λέγεται πως δεν πρέπει να φανεί κανείς πολύ σχολαστικός σχετικά με τον τίτλο αυτόν. Ο Λαροϋφουκώ, λένε, είχε ζητήσει αρκετών φίλων του γνώμες για τον τίτλο τού έργου του — όπως άλλωστε και για το περιεχόμενό του. Καθώς οι γνώμες ήταν μοιρασμένες, προτίμησε να κάνει μια σύνθεση από τους τίτλους που του προτάθηκαν, αφήνοντας στο κοινό να κάνει την επιλογή του. Κι όπως συμβαίνει κάποτε, ο κόσμος έκανε τη χειρότερη, καθιερώνοντας τον όρο *Maximes*: Αξιώματα.

Η εξήγηση δεν είναι ολότελα αβάσιμη, κι έχει επιπλέον το πλεονέκτημα να δίνει μιαν εύκολη λύση. Καταλήγει ωστόσο σ' ένα, κατά τη γνώμη μας απαράδεκτο, άτοπο: καταλογίζει προχειρότητα στον τίτλο, δηλαδή την προμετωπίδα ενός έργου, που, αν δεν είναι από τα μεγάλα μνημεία τού ανθρώπινου πνεύματος, είναι πάντως υπόδειγμα καλοζυγισμένης ακριβολογίας και λογικής σκέψης.

Επιβάλλεται λοιπόν να δούμε μήπως υπάρχει κάποια ερμηνεία τού τίτλου, που να συμβιβάζεται καλύτερα με την ποιότητα του περιεχομένου.

Ας ξεκαθαρίσουμε πρώτα, όσο το δυνατόν κυριολεκτικότερα, τη σημασία των τριών όρων που βρίσκονται στον τίτλο:

1.- *Réflexion* είναι: α) η λειτουργία τού πνεύματος όταν σκέπτεται, και β) ο καρπός, το αποτέλεσμα αυτής τής λειτουργίας. Η καλύτερη ελληνική απόδοση είναι με τη λέξη σκέψη. Διγότερο καλή η λέξη λογισμός. Εξάλλου, ενώ το ρήμα *réfléchir* μεταφράζεται πολύ καλά συλλογίζομαι, η λέξη λογισμός δεν σημαίνει *réflexion* παρά *raisonnement*. Υπάρχει κι η λέξη στοχασμός, αλλά ο όρος αυτός έχει μιαν απόχρωση βάθους, που δεν υπάρχει αναγκαστικά στη λέξη *réflexion*, περισσότερο ουδέτερη.

2.- *Sentence* σημαίνει εδωπέρα γνωμικό, λόγιο γνωμικό. Το λαϊκό γνωμικό λέγεται *dicton* ή και *proverbe*, που σημαίνει συνάμα και παροιμία. (Βλ. Πρόλογο σελ. κη' και επόμ.).

3.- *Maxime*: προέρχεται από το λατινικό *sententia maxima*, είναι δηλαδή όχι απλή, παρά μέγιστη γνώμη. Και σημαίνει: α) αρχικά μια σύντομη φράση που, διατυπώνει μιαν αρχή, της Δογικής, της Ηθικής ή του Δικαίου, που δεν χρειάζεται αιτιολόγηση, γιατί δεν επιδέχεται αμφισβήτηση. Είναι αυτό που λέμε αξίωμα.

β) σημαίνει επίσης μια πρόταση που διατυπώνει έναν γενικό κανόνα συμπεριφοράς.

γ) κατέληξε να σημαίνει μια φράση που συνοψίζει επιγραμματικά μια ψυχολογική παρατήρηση γενικότερης σημασίας. Με την έννοια αυτή, η λέξη *maxime* έγινε συνώνυμη με τη λέξη *sentence*. Αυτή η εξομοίωση έγινε τον 17^ο αι., όταν ακριβώς εκείνοι που καταγίνονταν να φτιάχνουν γνωμικά στον κύκλο της Μαρκησίας δὲ Σαβλέ, παράτησαν τον όρο *sentence*, που χρησιμοποιούσαν αρχικά μιλώντας κι αλληλογραφώντας μεταξύ τους¹, κι άρχισαν να μεταχειρίζονται τον πιο σπουδαιοφανή όρο *maximes*, που κι επικράτησε τελικά. Έτσι, η λέξη αυτή απέκτησε μια πρόσθετη σημασία, που τη σημειώνει ο Λιτροέ στο Λεξικό του: «Στον πληθυντικό σημαίνει μερικά συγγράμματα ηθικής, λ.χ. οι *Maximes* τού Λαροσφουκώ». Και φτάνουμε στην τελευταία σημασία της λέξης *maxime*, στον ενικό: «μια πρόταση που ανήκει ή που θα μπορούσε ν' ανήκει σ' ένα τέτοιο βιβλίο».

Συνοψίζουμε: Ο Λαροσφουκώ κι οι φίλοι του ονόμασαν τα γνωμικά που έγραφαν *maximes*, όχι επειδή οι όροι *maximes* και *sentences* ήταν ήδη συνώνυμα, παρά από συνήθεια, κι ίσως επειδή ήθελαν να δώσουν στα γνωμικά που έγραφαν τη βαρύτητα αξιωμάτων. Κι ακριβώς επειδή αυτά που οι συγγραφείς τους ονόμαζαν αξιώματα δε ήταν στην πραγματικότητα παρά γνωμικά, κατέληξε ο όρος *maxime* να είναι, σε ορισμένες περιστάσεις, συνώνυμος του *sentence*.

Μετά το ξεκαθάρισμα τούτο τών σημασιών τών τριών όρων, ας ξαναπάρουμε τον τίτλο:

RÉFLEXIONS OU SENTENCES ET MAXIMES MORALES

Στη μεγάλη κριτική έκδοση των Έργων τού Λαροσφουκώ (τόμ. 1^{ος}, σελ. 23), ό τίτλος τών Αξιωμάτων δίνεται με την ακόλουθη διάταξη, την οποία ακολουθεί κι η αξιόλογη νεότερη έκδοση της *Bibliothèque de la Pléiade* (σελ. 235):

RÉFLEXIONS OU SENTENCES ET MAXIMES MORALES

1. Στα γράμματα που σώζονται παρατηρούμε πως, από το 1659 ώς το 1660, ο Λαροσφουκώ χρησιμοποιεί αποκλειστικά τον όρο *sentences*: το 1662-1663 — τα περισσότερα γράμματα είναι του 1663 — γράφει αδιάφορα *maximes* και *sentences*, και μετά το 1664 αποκλειστικά *maximes*, με μια μόνο εξαίρεση (βλ. σχετικά: *La Rochefoucauld, Œuvres, III, Première partie*, γράμματα αριθ. 49/1659, 53, 54, 55/1660, 60/1662, 63-66, 68-70, 72, 74-76/1663, 77, 78/1664, 88, 89/1665, 103/1674, 104/1675, 105/1675. Το τελευταίο είναι γράμμα της Κυρίας δὲ Σαβλέ στον Λαροσφουκώ).

Δεν μπορούμε να παραδεχτούμε πως αυτή η διάταξη του τίτλου έγινε ανεύθυνα στο τυπογραφείο. Συνεπώς, αν στηριχθούμε σ' αυτήν, ο τίτλος πρέπει αναγκαστικά να μεταφραστεί :

ΣΚΕΨΕΙΣ Ή ΓΝΩΜΙΚΑ

ΚΑΙ

ΑΞΙΩΜΑΤΑ ΗΘΙΚΑ

Αν πάρουμε υπόψη τη συνήθεια της εποχής τού Λαροϋφουκώ να επεξηγούν μ' έναν δεύτερο όρο τον κύριο τίτλο ενός βιβλίου, το νόημα που βγαίνει με μια τέτοια παρουσίαση του τίτλου είναι πως ο συγγραφέας διακρίνει το περιεχόμενο του βιβλίου του σε δύο διαφορετικές κατηγορίες :

α) Σκέψεις ή Γνωμικά, οπότε το ή θα σήμαινε μάλλον πως οι δύο αυτοί όροι είναι ταυτόσημοι,

β) Αξιώματα ηθικά.

Μια τέτοια ερμηνεία σίγουρα δεν ικανοποιεί. Δεν είναι δυνατόν να δεχτούμε πως ο όρος Γνωμικά επεξηγεί σαν συνώνυμος τον όρο Σκέψεις. Ο πρώτος είναι ασυζήτητα στενότερος από τον δεύτερο.

Τα γνωμικά αποτελούν μόνο μιαν ειδική κατηγορία σκέψεων. Θα μπορούσαν να προταθούν και καμιά-δύο άλλες ερμηνείες, που θα διέφεραν μονάχα σε αποχρώσεις χωρίς ν' αλλάζουν τή βάση, και που για τούτο δεν είναι καλύτερες.

Αλλά, είμαστε άραγε υποχρεωμένοι να παραδεχτούμε πως έτσι είχε διατυπώσει τον τίτλο τού έργου ο Λαροϋφουκώ ; Αν ναι, θα πρέπει να συμφωνήσουμε με όσους αποφεύγουν να τον λεπτολογήσουν.

Πιστεύουμε όμως πως ο Λαροϋφουκώ δεν έχει διόλου ανάγκη από την επιείκειά μας σχετικά με τον τίτλο τού βιβλίου του. Ιδού γιατί :

Αν ανατρέξουμε στις πρώτες εκδόσεις τών Αξιωμάτων, εκείνες που έγιναν ενόσω ο Λαροϋφουκώ ζούσε, βρίσκουμε μια διάταξη των λέξεων του τίτλου διαφορετική απ' αυτήν που σημειώσαμε στις πρόσφατες εκδόσεις¹. Την ακόλουθη :

RÉFLEXIONS
OU
SENTENCES
ET
MAXIMES
MORALES

δηλαδή :

ΣΚΕΨΕΙΣ
Ή
ΓΝΩΜΙΚΑ
ΚΑΙ
ΑΞΙΩΜΑΤΑ
ΗΘΙΚΑ

1. Βλ. φωτοτυπίες τής 1ης και τής 5ης έκδ.

Ἔτσι, προβάλλει μια ερμηνεία τού τίτλου πολύ λογικότερη. Ἐχουμε δηλαδή τον κύριο τίτλο: ΣΚΕΨΕΙΣ ΗΘΙΚΕΣ (γιατί το επίθετο *Morales* ἀναφέρεται και στους τρεις προηγούμενους όρους τού τίτλου). Κι ακολουθεί, κατά τη συνήθεια της εποχής, η ἀνάλυση του: Ἡ=δηλαδή Γνωμικά και Ἀξιώματα Ηθικά.

Δηλαδή με την ερμηνεία αυτή τού τίτλου, το βιβλίο περιλαμβάνει Σκέψεις Ηθικής που διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

- α) Γνωμικά: κρίσεις υποκειμενικές πάνω σε θέματα Ηθικής.
- β) Ἀξιώματα: αλήθειες αντικειμενικές, που δεν έχουν ἀνάγκη από αιτιολόγηση—κατά τον συγγραφέα τουλάχιστον. Ηθικής επίσης.

Αυτή η ερμηνεία τού τίτλου είναι πιστεύουμε η σωστή, κι αυτήν, κάπως τροποποιημένη, υιοθετήσαμε τελικά.

Ἄλλο το ζήτημα αν το περιεχόμενο του βιβλίου δικαιολογεί τη διάκριση. Μ' αυτό, θ' ασχοληθούμε παρακάτω.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα πούμε πως, αν ανατρέξουμε στις πρώτες εκδόσεις, εκείνες τών οποίων ο Λαροσφουκώ είχε την ευθύνη, ο τίτλος τών Ἀξιωμάτων είναι ξεκάθαρος και λογικός:

RÉFLEXIONS
OU
SENTENCES ET MAXIMES
MORALES

ΣΚΕΨΕΙΣ ΗΘΙΚΗΣ
Ἡ
ΓΝΩΜΙΚΑ ΚΑΙ ΑΞΙΩΜΑΤΑ
ΗΘΙΚΗΣ¹

Επειδή όμως η διάκριση εἶταν μάλλον ακαθόριστη, κατέληξε να θεωρηθεί ἀνύπαρκτη, και να γίνει ο όρος αξιώματα ταυτόσημος με τον όρο γνωμικά. Και τελικά επικράτησε ο πρώτος.

Η επικράτηση όμως δεν έγινε μονομιάς. Μετά τον θάνατο του Λαροσφουκώ, το έργο άλλαξε κάμποσες φορές τίτλους, κατά τις εμπνεύσεις και τις προτιμήσεις τών διαφόρων εκδοτών του. Δεν πιστεύουμε να υπάρχει άλλο βιβλίο, που ο τίτλος του να έπαθε τόσες μεταβολές.

1. Ας προστεθεί πως, ενώ στον καθαντό τίτλο τών Ἀξιωμάτων, στον Α' τόμο της Μεγάλης Ἐκδ., η διάταξη είναι αυτή που αναφέραμε ήδη, στο Παράρτημα (σελ. 351 του Α' τόμ.) όπου δημοσιεύεται το Γράμμα που είχε χρησιμέψει σαν Εισαγωγή στην Α' έκδ. (βλ. σελ. 192, σημ. 14) η διάταξη του τίτλου του είναι η σωστή:

DISCOURS SUR LES RÉFLEXIONS
ou
SENTENCES ET MAXIMES MORALES.

Σημειώνουμε, για περιέργεια, μερικούς από τους τίτλους, με τους οποίους δημοσιεύτηκαν τα Αξιώματα μέσα στα διακόσια περίπου πρώτα χρόνια αφότου πρωτοβγήκαν¹.

Φυσικά, εκτός από τις εκδόσεις με τον καινούργιο τίτλο, γίνονταν κι άλλες με κάποιον από τους τίτλους που είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί πριν. Πάντως, βλέπουμε πως εκατό ακριβώς χρόνια μετά την τελευταία αυθεντική έκδοση του 1678 άρχισε να παίρνει το προβάδισμα ο όρος *Maximes*.

3. — ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ «ΑΞΙΩΜΑΤΩΝ».

Από τον τίτλο τού έργου περνούμε στη μορφή και το είδος τού περιεχομένου του.

Είναι φανερό πως περιλαμβάνονται στη συλλογή αρκετά κομμάτια που, διατυπωμένα συλλογιστικά κι όχι αποφθεγματικά, δεν είναι ούτε γνωμικά ούτε αξιώματα και πως τους ταιριάζει μόνο ο γενικότερος χαρακτηρισμός σκέψεις. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται τα δύο διεξοδικά κομμάτια, όπου ο Λαροϋφουκώ μιλεί, στο ένα, για τον θάνατο (504), και στο δεύτερο για τη φιλαυτία (563). Στην πρώτη έκδοση του 1665, το κομμάτι για τη φιλαυτία ήταν εκείνο με το οποίο άρχιζε η συλλογή. Το κομ-

1. (Βλ. κυρίως J. Marchand, *Bibliographie Générale raisonnée de La Rochefoucauld*, έκδ. Giraud-Badin, 1948). Επίσης και *La Rochefoucauld, Œuvres, Appendice du Tome Premier*, σελ. 117-131.

- 1) 1665-1678 REFLEXIONS/OU/SENTENCES/ET/MAXIMES/MORALES
- 2) 1693 REFLEXIONS/OU/SENTENCES/MORALES
- 3) 1714 REFLEXIONS,/SENTENCES/ET/MAXIMES MORALES
- 4) 1737 LES/PENSÉES, MAXIMES/ET/REFLEXIONS MORALES/DE M. LE DUC***
- 5) 1743 SENTENCES/ET MAXIMES/DE/MORALE
- 6) 1772 REFLEXIONS/ET/MAXIMES MORALES/DE MR. LE DUC/DE LA ROCHEFOUCAULT
- 7) 1778 MAXIMES/ET/RÉFLEXIONS/MORALES/DU DUC/DE LA ROCHEFOUCAULD
- 8) 1802 ŒUVRES MORALES/OU MAXIMES ET RÉFLEXIONS/DE FRANÇOIS/DUC/DE LA ROCHEFOUCAULD
- 9) 1811 MAXIMES ET ŒUVRES COMPLÈTES de FRANÇOIS DUC DE LA ROCHEFOUCAULD
- 10) 1827 MAXIMES DE LA ROCHEFOUCAULD
- 11) 1835 RÉFLEXIONS MORALES ET PENSÉES DE LA ROCHEFOUCAULD. . .
- 12) 1855 PENSÉES, MAXIMES ET RÉFLEXIONS MORALES DE LA ROCHEFOUCAULD
- 13) 1868 RÉFLEXIONS OU SENTENCES/ET/MAXIMES MORALES
- 14) 1875 MAXIMES ET RÉFLEXIONS DE LA ROCHEFOUCAULD

μάτι για τον θάνατο βρισκόταν προς το τέλος. Απ' αυτά, ο Λαροσφουκώ κράτησε μόνο το δεύτερο, τοποθετώντας το, καθώς ταίριαζε για το θέμα του, εντελώς τελευταίο. Το άλλο το παρέλειψε ευθύς από τη δεύτερη έκδοση.

Στην ίδια κατηγορία περιλαμβάνονται επίσης διάφορα κομμάτια που αφορούν θέματα πολύ διαφορετικά: πνεύμα και κρίση (γν. 97), συμβουλές (γν. 116), κουβέντα (γν. 139), ανδρεία και δειλία (γν. 215), οι υποκρισίες των θλίψεων (γν. 233). Επίσης τὰ 399, 493, 494, 505, 510, 520, 527, 568, 578, 615, 630.

Από τα υπόλοιπα, λιγοστά θα μπορούσαν, με λίγη καλή θέληση, να θεωρηθούν πως εκφράζουν αλήθειες ασυζητήτες, κι αποτελούν επομένως αξιώματα. Τέτοια λ.χ. είναι τα αριθ. 2, 3, 41, 53, 64, 84, 94, 108, 183, κλπ. κλπ. Περισσότερο όμως από κάθε άλλη, θα μπορούσε να θεωρηθεί αξίωμα η κεντρική ιδέα της συλλογής, πως η φιλαυτία κυβερνά τον άνθρωπο.

Όλα τ' άλλα αποτελούν, καθαρά κι ασυζητήτα, γνωμικά. Και πρόκειται για γνωμικά υποδειγματικά από άποψη μορφής. Τα χαρακτηρίζει: Σαφήνεια, χωρίς κανέναν πλεονασμό. Ακριβολογία, συνδυασμένη με την χρησιμοποίηση των πιο ζωντανών λέξεων, δίχως όμως καμιά εκζήτηση. Λακωνικότητα ανυπέροβλητη. Στα τρία τέταρτα των γνωμικών, η σκέψη είναι χυμένη μονοκόμματη σε μια μονάχα φράση. Κι η φράση είναι απλή, απαλλαγμένη από παρεμπόμπουσες. Κι είναι σύντομη: τα δυό τρίτα και περισσότερα¹ από τα γνωμικά πάνουν λιγότερο από δυό γεμάτους στίχους κειμένου. Η σύντομία των Αξιωμάτων θυμίζει τη σύντομία των μονόστιχων γνωμικών των αρχαίων.

Όσο για τα αξιώματα και γνωμικά, δεν είναι δυνατόν να τα ξεχωρίσει κανείς από την άποψη των θεμάτων τους: η διαφορά, όπου υπάρχει, βασίζεται στην αξία της αλήθειας που διατυπώνεται σχετικά με το θέμα. Πάντως, γνωμικά ή αξιώματα, δηλαδή γνώμες συζητήσιμες ή αναμφισβήτητες που βρίσκονται μέσα στη συλλογή, πρέπει να εξεταστούν στο σύνολό τους.

Μια πρώτη παρατήρηση: Όση κι αν είναι η αξία πολλών από τα γνωμικά που ο Λαροσφουκώ παρέλειψε, δεν μπορούν να χρησιμεύουν θετικά σαν υλικό που θα μας κατατοπίσει για τις βασικές αντιλήψεις του Λαροσφουκώ. Δέω θετικά, γιατί μια σκέψη, που ο Λαροσφουκώ τη δημοσίεψε πρώτα κι ύστερα την απαρήθηκε, παραλείποντάς την, μπορεί ως ένα βαθμό να

1. Για την ακρίβεια, 338 στα 504, 431 από το σύνολο των 641 των τριών κατηγοριών.

μας δια φωτίσει αρνητικά, για την εξέλιξη των ιδεών του. Και λέω ως ένα βαθμό επειδή ο λόγος, για τον οποίο ο Λαροϋφουκώ παρέλειψε γνωμικά, δεν είναι πάντα πως έπαψε να παραδέχεται την ιδέα που εκφράζουν, αλλά πολύ συχνά πως τη διατύπωσε καλύτερα σε άλλο γνωμικό¹.

Δεύτερη παρατήρηση: Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως η ίδια επιφύλαξη δεν ισχύει για τα μεταθανάτια γνωμικά, αφού μοιάζει να μην υπάρχει για αυτά το τεκμήριο πως ο συγγραφέας τα αποδοκίμασε. Τούτο θα ήταν σωστό αν ήταν βέβαιο πως τα γνωμικά αυτά γράφηκαν μετά την τελευταία έκδοση που έκανε ο Λαροϋφουκώ, δηλαδή μεταξύ του 1678 και του 1680, που πέθανε. Αλλά τέτοια βεβαιότητα δεν υπάρχει. Απεναντίας, ορισμένα τουλάχιστον από τα γνωμικά αυτά είχαν γραμμένα πολύ νωρίτερα. Το ότι ο Λαροϋφουκώ δεν τα δημοσίευσε αποτελεί τεκμήριο που δεν μπορούμε να το αγνοήσουμε².

Μετά τις προκαταρκτικές αυτές παρατηρήσεις, ας διατρέξουμε το βιβλίο, κι ας συμβουλευτούμε συνάμα το Ευρετήριο των Αξιωμάτων. Από την πρώτη ματιά, κάνει στον αναγνώστη εντύπωση η ακαταστασία, με την οποία οι διάφορες σκέψεις είναι σκορπισμένες μέσα στη συλλογή. Τα ποικιλότατα θέματα διαδέχονται το ένα τ' άλλο χωρίς καμιά προσπάθεια μεθοδικότητας στην καιάταξη της ύλης. Το ίδιο θέμα ξαναβρίσκεται σε διάφορα σημεία. Να πρόκειται τάχα για απλή απροσεξία ή αδεξιότητα;

Δεν νομίζουμε πως η ακαταστασία ήταν αθέλητη. Απεναντίας, πρόκειται, πιστεύουμε, για υπολογισμένη στάση. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Λαροϋφουκώ είχε πάρει το έργο του πολύ στα σοβαρά και πως δούλεψε επίμονα για να το κάνει όσο το δυνατόν πιο άρτιο. Μα επίσης δεν υπάρχει αμφιβολία και πως τίποτα δεν επιθυμούσε λιγότερο από το να περάσει για άνθρωπος των γραμμάτων, που είχε δηλαδή για κύρια ασχολία του τη συγγραφή βιβλίων³. Σ' αυτό τον επηρέαζαν δύο παράγοντες πολύ διαφορετικοί: ο ένας ήταν ο χαρακτήρας του. Παρ' όλες τις περιπέτειες και τη δράση του, ο Λαροϋφουκώ ήταν κατά βάθος ένας άτολμος, ένας ντροπαλός ένας — για να μεταχειριστούμε τον σωστό όρο που δεν μεταφράζεται κυριο-

1. Από την πρώτη στη δεύτερη έκδοση, ο Λαροϋφουκώ εγκατέλειψε κι αρκετά γνωμικά που δεν μπορούσαν να θεωρηθούν αποκλειστικά δικά του, γιατί η βασική τους ιδέα ήταν κάποιου άλλου τής συντροφιάς.

2. Για περισσότερα στοιχεία βλ. παρακάτω, σελ. 200, σημ. 44.

3. Βλ. σελ. 192, σημ. 14.

λεκτικά στη γλώσσα μας — *timide* και ξέρουμε πως επανειλημμένα αρνήθηκε να γίνει μέλος τής Γαλλικής Ακαδημίας, επειδή τον φόβιζε η ιδέα να μιλήσει δημόσια.

Υπήρχε όμως κι ένας άλλος λόγος, εξίσου σπουδαίος. Ο Λαροσφουκώ ήταν κατάβαθα αριστοκράτης. Το ιδανικό του ήταν ο *honnête-homme*, σύμφωνα με τις αντιλήψεις τού κόσμου του¹—ο καθώς-πρέπει άνθρωπος. Ένας άνθρωπος δηλαδή ικανός για πολλά πράγματα, αλλά που δεν παθαινόταν και δεν έδινε ιδιαίτερη σημασία σε τίποτα. Ο τόνος αυτός τού διλεταντισμού είναι διάχυτος σε όλο το βιβλίο του. Κι ένα μέρος από την ακαταστασία τής ύλης οφείλεται αναμφίβολα σ' αυτή τη στάση τού συγγραφέα. Εξάλλου, κάποτε το σκόρπισμα διάφορων γνωμικών πάνω στο ίδιο θέμα κάνει λιγότερο χτυπητές τις κάποιες ασυμφωνίες που υπάρχουν στις γνώμες του, και που εξηγούνται κι αυτές βασικά από την ίδια πρόθεσή του να μη φανεί πως ο άρχοντας αποδίνει στα γνωμικά του υπερβολική σημασία.

Αυτή όμως η ακαταστασία αποτελεί επιφανειακή μονάχα αδυναμία, που δεν μειώνει την εσωτερική αξία τού έργου. Παρ' όλη τη χτυπητή έλλειψη κάθε εξωτερικής συνοχής, τα Αξιώματα έχουν μιαν εσωτερική ενότητα τόσο γερή, που ο Βολταίρος μπόρεσε να γράψει, κάπως σχηματικά βέβαια, πως κατά βάθος σε όλο το βιβλίο δεν υπάρχει παρά μια μονάχα σκέψη, παρουσιασμένη από εκατό διαφορετικές πλευρές: η σκέψη πως το μεγάλο κίνητρο του Ανθρώπου είναι η φιλαυτία.

Μήπως όμως, αν είναι πραγματικά σωστή η παρατήρηση του Βολταίρου, αυτό σημαίνει πως το έργο τού Λαροσφουκώ είναι φτωχό σε περιεχόμενο; Διόλου! Για να έχει τόσες εκδηλώσεις, και να επαληθεύεται από τόσες διαφορετικές πλευρές, η κεντρική ιδέα τού έργου, πρέπει βέβαια ν' αφορά κάτι που παίζει πραγματικά πολύ μεγάλο ρόλο στη ζωή τών ανθρώπων. Πρόκειται, καθώς είπαμε, για τη φιλαυτία.

Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε τη σημασία τού όρου. Στην καθημερινή χρήση, η έννοιά του είναι ασυζήτητα κακή. Η φιλαυτία είναι ελάττωμα. Είναι η υπερβολική αγάπη τού εαυτού μας.

Στη γλώσσα όμως του Λαροσφουκώ η λέξη φιλαυτία (*amour-propre*) έχει σημασία πλατύτερη. Την εποχή εκείνη δεν υπήρχε ακόμα η λέξη εγωϊσμός (*égoïsme*). Αλλά κι αν υποθέσουμε πως υπήρχε, και πως ο Λα-

1. Βλ. σελ. 187, σημ. 6.

ροῦφουκῶ τη χρησιμοποιούσε, και πάλι θα βρισκόμασταν στην ίδια δυσκολία. Γιατί στο μεταξύ κι η λέξη εγωϊσμός έχει αποκτήσει κι αυτή σημασία μάλλον κακή· πήρε δηλαδή τήν έννοια της υπερτροφικής ανάπτυξης του Εγώ μας. Έτσι, οι λέξεις φιλαυτία κι εγωϊσμός περιέχουν για μας σήμερα την απόχρωση ενός ελατιώματος.

Στον Λαροῦφουκῶ ὅμως η λέξη φιλαυτία (amour-propre) σημαίνει βασικά αγάπη τού Εγώ, που αποτελεί τη φυσιολογική εκδήλωση του ενστικτου τής αυτοσυντηρησίας. Η φιλαυτία είναι ο φρουρός, ο άγρυπνος, ο καχύποπτος, ο πονηρός, που είναι ταγμένος από τη Φύση μέσα στο καθένα μας, για να μας προσέχει, να μας προφυλάγει και να μας καθοδηγεί προς το βασικό συμφέρον μας, δηλαδή τη ζωή και την ευτυχία.

Ασυζήτητα, μ' αυτή τη σημασία, η φιλαυτία δεν μπορεί να είναι κατά κανόνα κακή. Απεναντίας.

Αλοιπόν, μέσα στα Αξιώματά του, ο Λαροῦφουκῶ τονίζει, με δύναμη και πλούτο παραδειγμάτων, πως το ζωικό αυτό ένστικτο παίζει ρόλο πολύ μεγαλύτερο απ' όσο οι άνθρωποι ομολογούν ή και πιστεύουν συνήθως. Εδώ προβάλλει η αντίρρηση: «Μα, αν η φιλαυτία μας δεν είναι αξιοκατάκριτη, τότε γιατί τάχα να κάνουμε τόσο επίμονη προσπάθεια να το κρύψουμε πως αυτή αποτελεί το πραγματικό ελατήριο των πράξεών μας; Η απάντησή είναι απλή: Η ηθική και θρησκευτική αγωγή τού ανθρώπου έχουν ακριβώς για σκοπό να δαμάσουν το ένστικτο της ατομικής αυτοσυντήρησης, για να επιτύχουν απ' αυτό ολοένα μεγαλύτερο σεβασμό τών συμφερόντων τής ομάδας: οικογένειας, κοινωνίας, έθνους. Στον αγώνα αυτόν, το Εγώ αμύνεται με όλα τα μέσα, ως και με την υποκρισία.

Κάτω από κάθε σχεδόν ανθρώπινη πράξη, κι εκείνη ακόμα που σε πρώτη όψη μοιάζει να εναντιώνεται στο συμφέρον εκείνου που την κάνει, κρύβεται τις περισσότερες φορές κάποια ιδιοτέλεια. Όταν όμως μιλούμε για ιδιοτέλεια, για συμφέρον τού Εγώ, δεν πρέπει να περιοριζόμαστε αποκλειστικά στο κοινό, το χεροπιαστό, το υλικό συμφέρον. Δεν υπάρχουν όρια σταθερά, όπου να εντοπίζεται η έννοια του ατομικού συμφέροντος. Ο καθένας μπορεί να έχει τις παραδοξότερες επιδιώξεις, να κυνηγά με πάθος σκοπούς που θα έπρεπε να τους θεωρεί κανονικά επιζήμιους για τον εαυτό του. Παρά τις φαινομενικότητες, έχουν κι αυτές για κίνητρο τη φιλαυτία.

Φυσικά, όταν τήν ερμηνεύουμε έτσι, η έννοια τής φιλαυτίας αποκτά μεγαλύτερο πλάτος και βάθος. Ας μην παρασυρόμαστε όμως σε θεωρητικές υπερβολές. Στην πράξη, είναι πολύ σπάνιο να τοποθετεί η φιλαυτία τις επι-

κνώξεις της έξω από τον κύκλο τών φυσιολογικών συμφερόντων τού Εγώ. Συνήθως, οι σκοποί της είναι εγωϊστικοί, με την πιο στενή, την πιο αντιπαθητική σημασία τής λέξης.

Το Ευρετήριο ' μάς βοηθεί να δούμε, συστηματικότερα συγκεντρωμένες και καταταγμένες, τις γνώμες τού Λαροσφουκώ πάνω στις διάφορες βασικές εκδηλώσεις τής ζωής — κοινωνικής κι ατομικής — τών ανθρώπων. Στις γνώμες του αυτές, ο Λαροσφουκώ έχει προτάξει μια γενική επιγραφή - σχόλιο: Τις περισσότερες φορές, οι αρετές μας δεν είναι παρά κακίες μεταμφιεσμένες. Βλέπει λοιπόν κανείς αμέσως πως, παρ' όλη τη διαφορά που είχε ο όρος φιλαυτία στα χρόνια του, ο Λαροσφουκώ, μιλώντας γι' αυτήν, έχει στον νου του εκδηλώσεις της κακές μάλλον παρά ουδέτερες.

Υστερα από την κρίση του για τις αρετές γενικά, για τις οποίες βρίσκει κανείς κι άλλες παρατηρήσεις στα γνωμικά 1, 2, 171, 182, 189, 605 και 607, ο Λαροσφουκώ αρχίζει, χωρίς καμιά σχεδόν τάξη στην πορεία του, αλλά και χωρίς να χάνει ποτέ σχεδόν τη βασική του γραμμή, να εξηγεί πιο συγκεκριμένα τι είναι κατά τη γνώμη του οι διάφορες αρετές και τα βασικά αισθήματα, για τα οποία κομπάζουν συνήθως οι άνθρωποι.

Ας τον παρακολουθήσουμε για λίγο:

Η γενναιότητα: Είναι συχνά το προϊόν μιάς συνταγής όπου ανακατώνονται η φιλοδοξία, το φιλότιμο, η φιλοχρηματία, η επιθυμία να ταπεινώσουμε τους άλλους (γν. 213). Για τους φαντάρους είναι ένα επικίνδυνο επάγγελμα για να κερδίζουν τον επιούσιο (γν. 214). Προσθέστε ακόμα λίγη ματαιοδοξία, την επιθυμία τής αποφυγής τού θανάτου και την ιδιοσυγκρασία (γν. 220, 221).

Η δικαιοσύνη: Για τους περισσότερους, φόβος μην αδικηθούν (γν. 78), μην τους πάρουν το βιός τους (γν. 548)· για τους μέτριους δικαστές, επιθυμία να προαχθούν (γν. 579).

Η εγκράτεια: Ανικανότητα να φάμε πολύ (γν. 566).

Η ειλικρίνεια: Μπορεί να οφείλεται σ' εντιμότητα, αλλά μπορεί και σ' επιτηδειότητα (γν. 170). Πάντως, μας βοηθεί να μειώνουμε τη ζημιά που παθαίνουμε από τα ελαττώματά μας (γν. 184).

Η εντιμότητα τών γυναικών: Βαρειό επάγγελμα (γν. 361), ή αγάπη τής ησυχίας τους (γν. 205).

Η επιείκεια των δυνατών: Πολιτική σκοπιμότητα (γν. 15).

Η ευγνωμοσύνη: Κάτι σαν την καλή πίστη τών εμπόρων. Διευκολύνει τις συναλλαγές (γν. 223).

Η μετριοπάθεια: Συχνά, ραθυμία και τεμπελιά τής ψυχής (γν. 293).

1. Βλέπε σελ. 207 επόμ.

Η μετριοφροσύνη: *Επιθυμία να μας επαινέσουν καλύτερα (γν. 596).*

Η συμπόνια για τους άλλους: *Συχνά πρόβλεψη, προκαταβολική, αυτοσυμπόνια για τα δεινά που μπορούν να μας βρουν (γν. 481).*

ΑΣ ΠΕΡΑΣΟΥΜΕ ΣΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ:

Τι είναι ο έρωτας; Ο αληθινός είναι όπως και τα φαντάσματα: όλοι μιλούν γι' αυτά, μα λίγοι τα έχουν δει (γν. 76). Συνήθως δανείζει τ' όνομά του σ' ένα σωρό συναλλαγές (γν. 77). Η αγάπη τού εαυτού μας κυριαρχεί στον έρωτα (γν. 262).

Τι η φιλία; Ένας συνεταιρισμός (γν. 83). Οι περισσότεροι φίλοι μάς αηδιάζουν από τη φιλία (γν. 427).

Δεν πρόκειται να εξαντλήσουμε τον κατάλογο των χαρακτηρισμών που κάνει ο Λαροδφουκώ μέσα στα πενήντα τόσα γνωμικά που αφιερώνει στον έρωτα και τα τριάντα τόσα στη φιλία. Τα παραδείγματα που δώσαμε διαφωτίζουν κάπως τη γραμμή του. Ο Λαροδφουκώ είναι αδυσώπητος.

Και για τις γυναίκες, ίσως επειδή δεν μπορούσε να κάνει χωρίς αυτές, ο Λαροδφουκώ εξαντλεί την οξύτατη παρατηρητικότητα, την αυστηρότητα και κάποτε και την κακεντρέχειά του. Από την αντικειμενική κρίση — που δεν είναι βέβαια κολακευτική — ως το πειρακτικό επίγραμμα, βρίσκει κανείς στη συλλογή ποικιλία γνωμικών για τη γυναίκα.

Μιλήσαμε ήδη και θα ξαναμιλήσουμε για την καταπραϋντική επίδραση που άσκησε πάνω στον Δούκα η τελευταία φίλη του, η Κοντέσσα δε Λαφαγέτ. Ωστόσο, καθώς θα δούμε, η επίδραση αυτή δεν μοιάζει να έκανε τον Λαροδφουκώ ν' αλλάξει γνώμη για τις γυναίκες. Η μόνη εξήγηση που βρίσκουμε είναι πως, παρ' όλη την ιδανική μορφή τής Πριγκηπέσσας τής Κλέβης που ζωγράφισε η Κόμησσα μέσα στο ομώνυμο μυθιστόρημά της, πρέπει να μὴν είχε κι η ίδια πολύ διαφορετική γνώμη για τις γυναίκες γενικότερα.

Πάντως στην 4^η έκδοση των Αξιωμάτων του (1675), σε μιαν εποχή που ο σύνδεσμος Λαροδφουκώ-Λαφαγέτ διαρκούσε από δέκα ήδη χρόνια, ολοένα στενότερος, ο Λαροδφουκώ πρόσθεσε στα όσα υπήρχαν ήδη μέσα στη συλλογή του για τις γυναίκες, νέα γνωμικά σαν τα ακόλουθα:

«Οι περισσότερες γυναίκες δεν κλαίνε τόσο για τον θάνατο των ερωμένων τους — εκτιμήσετε τον πληθυντικό — επειδή τους είχαν αγαπήσει όσο για να φανούν πιο άξιες ν' αγαπηθούν» (γν. 352).

«Λίγες είναι οι τίμιες γυναίκες που δεν έχουν βαρεθεί τό επάγγελμά τους» (γν. 357).

«Οι περισσότερες τίμιες γυναίκες είναι θησαυροί κρυμμένοι, που βρίσκονται σε ασφάλεια μόνο και μόνο γιατί δεν τους αναζητεί κανείς» (γν. 368).

«Οι γυναίκες κρατούν πολύν καιρό τον πρώτο ερωμένο τους, ενόσο δεν παίρνουν δεύτερο» (γν. 396).

«Το πιο επικίνδυνο από τα γελοία τών ηλικιωμένων γυναικών, που είταν άλλοτε αξιέραστες, είναι πως ξεχνούν ότι δεν είναι πια» (γν. 408).

Αυτή η καταφορά συνεχίζεται και στην τελευταία έκδοση, έστω κι αν η συλλογή δεν πλουτίζεται με πολλά νέα γνωμικά για τη γυναίκα. Γιατί, μένουν όλα τα παλιά και μπαίνουν και δυό-τρία άλλα, όπως τα :

«Λίγες είναι οι γυναίκες που η αξία τους διαρκεί περισσότερο από την ωμορφιά τους» (γν. 474), ή

«Δεν ωφελεί σε τίποτα να είναι μια γυναίκα νέα δίχως να είναι όμορφη, ούτε και να είναι όμορφη δίχως να είναι νέα» (γν. 497).

που μπορεί να είναι βέβαια αληθινά, αλλά που δεν μαρτυρούν πολύ αβρότητα προς τις μεσόκοπες εξαιρετικές γυναίκες που τον περιστοιχίζαν και τον θαύμαζαν.

Υπάρχει τέλος κι η χαρακτηριστική περίπτωση του γνωμικού 241, που αφορά τη γυναικεία φιλαρέσκεια. Στην αρχική του διατύπωση (1665), το γνωμικό έλεγε: «Τη φιλαρέσκεια έχουν στο βάθος τού χαρακτήρα τους όλες οι γυναίκες... κλπ.». Στην επόμενη έκδοση (1666), ο συγγραφέας διόρθωσε: «τη φιλαρέσκεια έχουν κλπ. κλπ. οι περισσότερες γυναίκες, κλπ.». Κατόπι όμως σκέφτηκε φαίνεται πως δεν είταν σωστό ν' αφίσει έξω καμμιά τους, κι έτσι στις επόμενες εκδόσεις το γνωμικό διατυπώθηκε κι έμενε οριστικά «Τη φιλαρέσκεια κλπ. . . . οι γυναίκες. . .», που σημαίνει όλες οι γυναίκες.

Ωστόσο, θα είταν λάθος να νομίσουμε πως ο Λαροσφουκώ δεν αφίνει τίποτα όρθιο, πως δεν αναλύει ποτέ μιαν αρετή, ένα αίσθημα χωρίς να ανακαλύψει παντού τους βακίλλους τής ιδιοτέλειας, της φιλαυτίας, της υποκρισίας.

Όσο κι αν ο κατάλογος των ψεύτικων αρετών είναι μακρός, πάντως δεν είναι απόλυτα ολοκληρωτικός. Δεν είναι αλήθεια πως ο Λαροσφουκώ ισχυρίζεται ότι μέσα στην ανθρώπινη ψυχή δεν υπάρχουν διόλου πραγματικές, ανόθευτες αρετές.

Και πρώτα, ο Λαροσφουκώ δεν μιλεί διόλου για ορισμένα αισθήματα, λ.χ. για τη στοργή τών γονέων στα παιδιά τους, για τον σεβασμό τών δευτέρων στους πρώτους. Ο ίδιος αγαπούσε τόσο πολύ τα παιδιά του, προπάντων τ' αγόρια, ώστε να μη χωρεί αμφιβολία σ' αυτό. Εξάλλου, όσο κι αν ο ίδιος δεν είταν διόλου θρησκας, το γεγονός πως δεν μιλεί για το θρησκευτικό

αίσθημα, ενώ δίνει τη γνώμη του για μερικούς θεοσεβείς, δεν σημαίνει πως δεν παραδέχεται ότι υπάρχουν άδολα τα αισθήματα αυτά.

Ανεξάρτητα όμως από το πρώτο αυτό αρνητικό επιχείρημα, που μπορεί και να μην είναι πολύ πειστικό, υπάρχει ένα άλλο πολύ θετικότερο. Στην οριστική μορφή που έδωσε ο Λαροϋφουκώ στο βιβλίο του, βλέπουμε πως, μέσα στους δριμύτερους αφορισμούς του, αφήνει πάντα μια θέση — που κάποτε δεν είναι παρά μια θεσούλα — για την αληθινή, την ατόφια αρετή και την ανιδιοτέλεια. Σχεδόν ποτέ ο Λαροϋφουκώ δεν λέει: «Πάντα το κακό κι η υποκρισία, πάντα το συμφέρον κι η φιλαυτία!» Λέει: «Συνήθως, συχνά, σχεδόν πάντα...» Κι αυτό είναι αρκετό για να δώσει τόν τόνο της αλήθειας στους αφορισμούς του. Κανόνας είναι το συμφέρον κι ο εγωισμός, εξαίρεση η αρετή κι η αυτοθυσία¹.

Και δεν είναι μονάχα αυτή η αναγνώριση πως υπάρχουν οι αγαθές εξαιρέσεις. Μέσα στα Αξιώματα του, ο Λαροϋφουκώ μάς ξαφνίζει με κάποιες παρατηρήσεις του που, δείχνουν πόσο ο ίδιος αναγνώριζε την ύπαρξη της ωραίας πλευράς της ανθρώπινης ψυχής. Εδώ κι εκεί, το πικρό κατηγορητήριο διακόπτεται από μερικές νότες ιδεαλισμού. Μερικά παραδείγματα:

Για τον έρωτα: «Η απόλαυση στον έρωτα είναι στο ν' αγαπούμε, κι είμαστε πιο ευτυχισμένοι για τα πάθος που νοιώθουμε παρά για κείνο που εμπνέουμε» (γν. 259).

«Υπάρχει ένα είδος αγάπης, που η υπερβολή της εμποδίζει τη ζήλια» (γν. 336).

«Το μεγαλύτερο θάμα της αγάπης είναι πως γιατρεύει τη φιλαρέσκεια» (γν. 349).

«Αν υπάρχει έρωτας αγνός κι απαλλαγμένος από κάθε αναμιξη με τ' άλλα μας πάθη, είναι εκείνος που μένει κρυμμένος στα βάθη της καρδιάς μας και που τον αγνοούμε κι εμείς οι ίδιοι» (γν. 69).

1. Στο σημείο αυτό, ο Λαροϋφουκώ διόρθωσε σε μεταγενέστερες εκδόσεις το απόλυτο και τη γενικότητα που είχαν αρχικά ορισμένα γνωμικά του. Έτσι, στο γν. 7, η αρχική έκδοση αντί του: «δεν ήταν ίσως το αποτέλεσμα...» κλπ. είχε «είταν αποτέλεσμα...». Στο γν. 63, αρχική διατύπωση (1655): «Η αποστροφή για το ψέμα είναι μια ανεπαίσθητη κλπ.» Πρώτη διόρθωση (1666): «είναι συνήθως μια ανεπαίσθητη...». Δεύτερη διόρθωση (τελ. κείμενο) «είναι συχνά...». — Γν. 73, αρχική διατύπωση (χειρόγραφο): «...μα δεν ξέρω αν υπάρχει καμιά γυναίκα που κλπ.». Διόρθωση: «...σπάνιο είναι να βρεθούν γυναίκες...». Στα γν. 205, 220, 232, 242, 246, 263, 374, η λέξη συχνά έχει προστεθεί εκ των υστέρων. Αλλά, (γν. 255), το «τις περισσότερες φορές» έγινε «συχνά». Γν. 275: το «συχνά» αντικατέστησε το «στην παραμικρότερη ευκαιρία». Γν. 279: το τό πιο συχνά έγινε συχνά. Γν. 280: το πολύ συχνά έγινε συχνά κλπ. κλπ.

Δεν νομίζουμε πως υπάρχει ειρωνεία στην τελευταία αυτή σκέψη.

«Ο έρωτας είναι για την ψυχή εκείνου που αγαπά, ό,τι είναι η ψυχή για το κορμί που εμπυχώνει» (γν. 575).

Για την αρετή: «Πρέπει να το παραδεχτούμε για τιμή τής αρετής πως τις μεγαλύτερες συμφορές τους τις παθαίνουν οι άνθρωποι από τα εγκλήματά τους» (γν. 183).

«Όσο κακοί κι αν είναι οι άνθρωποι ποτέ δεν τολμούν να φανούν εχθροί τής αρετής» (Γν. 489). «Η υποκρισία είναι μια εκδήλωση σεβασμού τής κακίας προς την αρετή». (Γν. 218).

Για την ευγνωμοσύνη: «Υπάρχει μια ευγνωμοσύνη ζωηρή, που κάνει και να μας χρωστούν ακόμα οι φίλοι μας σαν τους πληρώνουμε ό,τι τούς χρωστούμε» (γν. 438).

Για την ειλικρίνεια: «Η ειλικρίνεια είναι ένα ξάνοιγμα τής καρδιάς» (γν. 62).

Για τη φιλία: «Ο αληθινός φίλος είναι το μεγαλύτερο απ'όλα τ'αγαθά» (γν. 544).

«Είναι μεγαλύτερη ντροπή να δυσπιστούμε στους φίλους μας παρά ν'αφίνουμε να μας απατούν» (γν. 84).

Δεν είναι τα μόνα: θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τα γν. 322, 330, 337, 358, 376, 410, 412, 433, 434, 455, 465, που προέρχονται όλα από τις τρεις τελευταίες εκδόσεις. Αλλά κι εκτός απ' αυτά, υπάρχουν μέσα σ'αυτές και προπάντων την εντελώς τελευταία, αρκετά άλλα, που χωρίς να σημειώνουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τις ανθρώπινης ψυχής, αποτελούν παρατηρήσεις αντικειμενικές, νηφάλιες, σχεδόν πράες. Πάντως, ο συγγραφέας που τις έκανε δεν μπορεί να κατηγορηθεί πως αποκλειστική του πρόθεση είχε να ξεσκεπάσει τις κακίες τών ανθρώπων και τις κατεργαριές τής φιλανθρωπίας τους.

Θα δώσουμε λίγα παραδείγματα, ρίχνοντας μια ματιά σ' ένα μέρος από τα νέα γνωμικά που ο Λαροσφουκώ πρόσθεσε στην τελευταία έκδοσή του. Όταν σημειώνει:

«Όσο δικαιολογημένα κι αν έχουμε ντροπιαστεί, είναι πάντα στο χέρι μας ν'ανακτήσουμε την υπόληψή μας» (γν. 412).

«Δεν αρέσει κανένας πολύν καιρό όταν έχει μονάχα ενός είδους πνεύμα» (γν. 413).

«Οι τρελλοί κι οι ανόητοι βλέπουν μονάχα με την ψυχική τους διάθεση» (γν. 414).

«Η εξυπνάδα μάς χρησιμεύει κάποτε γενναία στο να κάνουμε ανοησίες» (γν. 415).

«Στον έρωτα, εκείνος που γιατρευτεί πρώτος είναι κι ο καλύτερα γιατρεμένος» (γν. 417).

«Μπορούμε να φαινόμαστε μεγάλοι σε θέση κατώτερη από την αξία μας φαινόμαστε όμως συχνά μικροί σε θέση ανώτερή μας» (γν. 419).

«Περισσότερο από την εξυπνάδα τροφοδοτεί την κουβέντα η εμπιστοσύνη» (γν. 421).

«Λίγοι ξέρουν να γερνούν» (γν. 424).

— και θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε ως το τέλος τής συλλογής — είναι ασυζήτητο πως δεν μπορεί να διακρίνει κανένας μέσα σε όλα αυτά ούτε κακεντρέχεια, ούτε προκατάληψη. Απλώς οξυδέρκεια κάπως ειρωνική, που απλώνεται προς όλες τις κατευθύνσεις.

Είναι φανερό πως ο άνθρωπος που έγραψε τα γνωμικά αυτά μεταξύ τού 1675 και του 1678 είναι πια κατακαθισμένος, μαλακωμένος, και πως συχνά φωτίζει τη ματιά του μια λάμψη επιείκειας, ή συμπάθειας.

Δεν είταν τέτοιος παλιότερα. Σε τι άραγε να οφείλεται η μεταβολή; Βέβαια, θα έπαιξε σημαντικότατο ρόλο το πέρασμα του καιρού — η ηλικία τού ανθρώπου. Ο Λαροϋφουκώ — είταν τότε 63-65 ετών — κι είταν από τους ανθρώπους, τους, θα λέγαμε σήμερα, ζόρικούς στα νιάτα τους, που μαλακώνουν και γίνονται βολικότεροι με τα χρόνια, είτε επειδή βρίσκουν τον δρόμο τους κι είναι ικανοποιημένοι, είτε απλούστερα γιατί το παίρνουν απόφαση. Όπως υπάρχουν απεναντίας κι άλλοι που, πράοι κι ήμεροι στην αρχή, στραβώνουν και ξυνίζουν και γίνονται κακοί γεροντώντας.

Αυτή η εξέλιξη των ανθρώπων προς τη μια η την αντίθετη κατεύθυνση δεν προσδιορίζεται βέβαια αποκλειστικά από οργανικούς, φυσιολογικούς παράγοντες — μολονότι ο ίδιος ο Λαροϋφουκώ λέει περίπου το αντίθετο. Επηρεάζεται κι από τις περιστάσεις τής ζωής, δηλαδή από εξωτερικούς συντελεστές. Και για τον Λαροϋφουκώ, είναι βέβαιο πως τα γεγονότα τής ζωής του μετά το 1652 τον έκαναν να συμφιλιωθεί με το περιβάλλον του. Όσο κι αν η έκφραση κινδυνεύει να θεωρηθεί αταίριαστη, προκειμένου για έναν τόσο μεγάλο αριστοκράτη, ο Λαροϋφουκώ είχε πια πάψει να τρώγεται με τα ρούχα του. Χαιρόταν τις απολαύσεις τής καθημερινής ζωής.

Κι εδώ είναι που μας αρέσει να βλέπουμε στην εξέλιξη του συγγραφέα τών Αξιωμάτων την ευεργετική επιρροή τής Αγάπης. Δεν πρόκειται για απλή ρομαντική εξιδανίκεψη. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η θαλπωρή κι η γαλήνη που ο Λαροϋφουκώ βρήκε στον δεσμό του με την Κοντέσσα δὲ Λαφαγέτ, την ήρεμη κι αφοσιωμένη, με τα τόσα ψυχικά και πνευματικά χαρίσματα, τού άλλαξαν τη γενική ψυχική του διάθεση.

Βέβαια, τα τέτοια γνωμικά είναι λιγοστά μέσα στο πλήθος τών άλλων. Αλλά πρέπει να καταλάβουμε την άποψη του Λαροϋφουκώ. Μπορούμε να τη συνοψίσουμε έτσι: Μέσα στην ψυχή τού ανθρώπου κυριαρχεί η φιλαντία με την κυριολεκτική σημασία τής λέξης, δηλαδή η αγάπη τού Εγώ. Η φιλαν-

ία επιδιώκει το ατομικό συμφέρον, με την πλατύτερη σημασία τού όρου, το υλικό και το ηθικό. Οι αρετές και τ'αλτρονιστικά αισθήματα υπάρχουν. Συνήθως όμως οι πράξεις που παίρνουμε για δικές τους εκδηλώσεις δεν είναι παρά τεχνάσματα της φιλαντίας, που ενεργεί μεταμφιεσμένη με χίλιους τρόπους για να πετύχει καλύτερα τους σκοπούς της. Δουλειά τού «μοραλίστα» δεν είναι τόσο να περιγράφει με ωραία χρώματα τις αληθινές αρετές, όσο να εξιχνιάζει τις περιπτώσεις όπου, κάτω από τη μάσκα μιας αρετής, ενεργεί το συμφέρον.

Εδώ είναι η παρεξήγηση. Αντί να καταλάβουν ποιόν ακριβώς σκοπό είχε τάξει στον εαυτό του ο Λαροσφουκώ, του απέδωσαν την πρόθεση να κάνει μίαν εξαντλητική απογραφή και περιγραφή τών αρετών και τών κακιών, και του καταλόγισαν πως θέλησε να βρει στον άνθρωπο μονάχα φιλαντία, συμφέρον και κακίες. Μ'άλλα λόγια, τον κατηγόρησαν πως φούσκωσε το παθητικό, ενώ συνάμα απέκρυψε στοιχεία σοβαρά τού ενεργητικού.

Έχουν άδικο. Ο Λαροσφουκώ, το δείξαμε, δεν αμφισβητεί πως υπάρχουν γνήσιες αρετές κι αλτρονιστικά αισθήματα. Βρίσκει όμως περιττό να εκστασιάζεται μπρος σ'αυτά. Είναι πολύ εύκολη δουλειά, κι αφήνει σε άλλους να ψαίλνουν τούς επαίνους τής αρετής. Ο ίδιος δίνει στον εαυτό του μίαν αποστολή πιο δύσκολη, πιο δυσάρεστη, αλλά κι ασύγκριτα πιο χρήσιμη. Ν'ανακαλύπτει τις περιπτώσεις τις επικίνδυνες, όπου οι αφελείς κινδυνεύουν να ξεγελαστούν από την υποκρισία και την κακία. Για να μιλήσουμε με μια παρομοίωση, που θα ενοχλούσε ίσως πολύ τον ευπατρίδη μας, ο Λαροσφουκώ είναι σαν να λέει: «Κυκλοφορούν μέσα στην κοινωνία ένα σωρό επιταγές με τις υπογραφές διαφόρων αρετών κι ωραίων αισθημάτων. Προσέξτε, πολλές απ'αυτές είναι πλαστές ή δεν έχουν αντίκρουσμα». Οι γνήσιες επιταγές δεν τον απασχολούν παρά σ'εξαιρετικές περιπτώσεις. Εκείνος ενδιαφέρεται να ανακαλύψει τις σκάρες. Και πρέπει να ομολογήσουμε πως ο Λαροσφουκώ έχει ματιά διαβολεμένη και πείρα τόσο μεγάλη, που καταφέρει να διακρίνει την απομίμηση κι όταν ακόμα είναι καμωμένη με τόση μαστοριά που θα ξεγελούσε κάθε άλλον.

Είναι αλήθεια πως μας δίνει κάπου-κάπου την εντύπωση πως το παραξηλώνει. Θα θέλαμε να μην είναι τόσο αδυσώπητος, δυσκολευόμαστε κάποτε να παραδεχτούμε τη διάγνωσή του. Τον υποπτευόμαστε πως έχει στοιχηματίσει να βγάλει σκάρα και τα πιο αξιοσέβαστα. Μοιάζει να διασκεδάει με την κατάπληξή μας, και πως αυτό τον παρακινεί να βρίσκει συμφέρον, υπο-

κρισία και φιλαντία κι εκεί ακόμα όπου η κοινή λογική θα είταν προόθυμη ν'αναγνωρίσει αρετή κι αυτοθυσία.

Σε τέτοιες στιγμές, γεννιέται στον αναγνώστη η υποψία πως η πικρία, που απόμεινε στην ψυχή τού γερο-Δούκα από τις περασμένες αποτυχίες του στον τομέα τής δράσης, μιλεί πιο έντονα απ' όσο θα ταίριαζε. Τέλος, κάποιες φορές, σπάνιες αλήθειες, ο Λαροϋφουκώ μοιάζει να θυσιάσε την αντικειμενικότητα στον πειρασμό τού να πει μια τσουχτερή εξυπνάδα. Τα γνωμικά του γίνονται τότε απλά, διασκεδαστικά επιγράμματα :

Οι γέροι αγαπούν να δίνουν καλές συμβουλές για να παρηγοριούνται που δεν είναι πια σε θέση να δίνουν κακά παραδείγματα (γν. 93).

Όλοι μας έχουμε αρκετό σθένος για να υπομένουμε τις συμφορές τών άλλων. Υπάρχουν άνθρωποι που δεν θα είχαν ερωτευτεί ποτέ τους, αν δεν είχαν ακούσει να γίνεται λόγος για τον Έρωτα (γν. 136).

Όσο καλό κι αν μας πουν για μας, ποτέ δεν μας μαθαίνουν τίποτα το καινούριο (γν. 303).

Δεν βρίσκουμε άλλους ανθρώπους γνωστικούς, εκτός από κείνους που είναι τής γνώμης μας (γν. 347).

Λίγες είναι οι τίμιες γυναίκες που δεν έχουν βαρεθεί το επάγγελμά τους (γν. 367)¹.

Κυρίως, τα Αξιώματα του Λαροϋφουκώ αποτελούν μια συλλογή ηθικών γνωμών, και δεν πρέπει βέβαια ν' αναζητήσει κανείς μέσα σ' αυτά κανένα γενικό φιλοσοφικό σύστημα, καμιά κοσμοθεωρία. Μέσα στην ποικιλία τών γνωμικών του, ο Λαροϋφουκώ διαφωτίζει προπάντων απ' όλες τις πλευρές μια βασική ιδέα, που αποτελεί γι' αυτόν ένα αξίωμα ηθικής: πως η φιλαντία κυβερνά τόν Άνθρωπο.

Θα είταν όμως ανακρίβεια να το πάρουμε τοις μετρητοίς πως δεν υπάρχει τίποτα άλλο μέσα στη συλλογή τών Αξιωμάτων. Κοντά σε παρατηρήσεις για χίλιες-δυό λεπτομέρειες της κοινωνικής κι ατομικής ζωής τών ανθρώπων υπάρχουν και μερικές άλλες που μας διαφωτίζουν και για τις βασικές φιλοσοφικές αντιλήψεις τού Λαροϋφουκώ. Βέβαια, στα θέματα αυτά, ο Λαροϋφουκώ δεν εκφράζει γνώμες πρωτότυπες. Ακολουθεί άλλους, συγχρόνους του — τον Δεκάρι, τον Γασσεντί. Αλλά οι γνώμες που υιοθετεί αποτελούσαν αναμφίβολα στην εποχή του καινοτομίες πολύ τολμηρές, που κινδύνευαν να προκαλέσουν την οργή τών τότε «υγιώς σκεπτομένων».

Έτσι, δεν απασχολεί διόλου τον Λαροϋφουκώ η παρεμβολή υπέρρου-

1, Βλέπε επίσης και τα γν. 313, 340, 444, 538, 547, κλπ.

αικῶν δυνάμεων στα ανθρώπινα. Δεν επικαλείται ποτέ την επέμβαση του Θεού. Τα γνωμικά του, στα οποία αναφέρεται ο Θεός, τα άφισε αδημοσίευτα. Κι αν κάποτε μιλεί για τη «Θεία Πρόνοια», μοιάζει να χρησιμοποιεί αυτή την έκφραση μάλλον σαν σχήμα λόγου¹.

Αλλά δεν πρέπει κανείς να υποθέσει πως, κατά τον Λαροϋφουκώ, μια που ο Θεός δεν επεμβαίνει διόλου, πρέπει ο άνθρωπος να θεωρηθεί απόλυτα υπεύθυνος για τις πράξεις του. Για τον Λαροϋφουκώ, σημαντικότερος είναι στη ζωή τῶν ανθρώπων ο ρόλος τῆς απρόσωπης κι άβουλης τύχης.

Και δεν είναι μόνο αυτό. Ο άνθρωπος ο ίδιος πολύ απέχει από το να είναι σε θέση να ελέγξει με τη βούληση του τις πράξεις, και τις προθέσεις του ακόμη. Υπακούει στα πάθη του, κι αυτά γεννιούνται και σβύνουν μέσα μας έξω από κάθε δυνατότητα ελέγχου από μας τους ίδιους. Ο Λαροϋφουκώ θεωρεί πως η διάταξη των οργάνων τού σώματος κι οι «χυμοί» — θα λέγαμε σήμερα οι εσωτερικές εκκρίσεις — που κυκλοφορούν μέσα στο σώμα, προσδιορίζουν όχι μόνο τα πάθη αλλά και τη βούληση, συνεπώς και τις πράξεις μας, χωρίς να το καταλαβαίνουμε. Και τέλος προχωρεί ακόμα πιο πέρα: φτάνει στα όρια αυτού που σήμερα λέμε υποσυνείδητο. Υποστηρίζει πως «πολύ απέχουμε από το να ξέρουμε όλα όσα θέλουμε».

Ας διαβάσει κανείς συνδυασμένα τα γνωμικά 5, 44, 295, 297, 470, αλλά και τα 564, 625 και 638, για να πειστεί πως δεν απασχολούσαν τον Λαροϋφουκώ μόνο τα στενά πλαίσια της φιλαντίας και της υποκρισίας.

Τελειώνοντας, θα διαπιστώσουμε πως το μεγαλύτερο μέρος τῆς συλλογῆς αποτελείται από γνωμικά, που δεν διατυπώνουν βέβαια αλήθειες ασυζητήτες. Ένας πονηρός σχολιαστής θα παρατηρήσει πως σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί κανείς να υποστηρίξει με αληθοφάνεια κι απόψεις ακριβώς αντίθετες από κείνες που εκφράζει ο Λαροϋφουκώ. Στο άρθρο του που αναφέραμε ήδη (βλ. σελ. 48' επ.), ο Ζϋλ Λεμαίτρ τού αμόλησε ένα πάρθιο βέλος. Και πιο προσφατα έκαναν διεξοδικότερα με σατυρικά παραδείγματα την ίδια επίκριση άλλοι (βλ. σελ. 195, σημ. 22). Αυτά όμως όλα δεν αλλάζουν το βασικό γεγονός. Στα θέματα που ενδιαφέρουν τόν Λαροϋφουκώ, πολλές γνώμες είναι υποστηρίξιμες. Εκείνο που κάνει τη μεγάλη αξία τού Λαροϋφουκώ είναι πως αυτός διατύπωσε τις δικές του με τρόπο ανυπέροβλητο.

1. Βλ. σελ. 201, σημ. 44. Η εξήγηση που δίνεται εκεί για την παράλειψη του γν. 509 (βλ. και για τα γν. 505 και 534),